

O'ZBEKISTON HUDUDIDA QADIMGI DAVLATCHILIKNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Muallif: Narzulloyev G'ayrat Nasrulloevich

Ashurov Zafar Sadullayevich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix 7ts-guruh 4-kurs

ANNOTATSIYA: Maqolada O'zbekiston hududida qadimgi davlatchilikning shakllanishi va uning asosiy bosqichlari tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida ko'rib chiqiladi. Dastlabki dehqonchilik jamoalaridan bronza davridagi yirik manzilgohlargacha bo'lgan yo'l, so'ngra Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm kabi tarixiy viloyatlarning o'rni, Ahamoniylar hukmronligi, Aleksandr Makedonskiy yurishlari, Yunon-Baqtriya podsholigi va Kushon davlati davrida yuz bergan siyosiy o'zgarishlar yoritiladi. Sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo va mudofaa ehtiyojlarining boshqaruv tizimi murakkablashuviga ta'siriga alohida e'tibor qaratiladi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, qadimgi davlatchilik yagona markazda ham, bir vaqtning o'zida ham paydo bo'lmagan: u turli vohalarda xo'jalik va siyosiy munosabatlar murakkablashgani sari bosqichma-bosqich shakllangan.

Kalit so'zlar: qadimgi davlatchilik, O'zbekiston tarixi, Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, sug'orma dehqonchilik, arxeologiya, Kushon davlati.

KIRISH

O'zbekiston hududi qadim zamonlardan beri Markaziy Osiyoning eng gavjum va rivojlangan o'lkalaridan biri bo'lgan. Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshon vodiylari, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, Xorazm tekisliklari — bularning barchasida odamlar ming yillar davomida suv va yer bilan ishlash tajribasini to'plagan: ariq chiqarish, hosil yetishtirish, chorva boqish, hunar o'rganish, qo'shni o'lkalar bilan ayirboshlash. Bu tajriba jamiyatning o'zini ham o'zgartirgan. Aholi

ko'paygan, qishloqlar kattalashgan, kishilar o'rtasida mashg'uloti va boyligi jihatidan farqlar paydo bo'lgan. Natijada ularni boshqaradigan, nizolarni hal qiladigan va umumiy ishlarni tashkil etadigan kuchga ehtiyoj tug'ilgan.

Davlat bir kunda yoki bitta hukmdorning irodasi bilan vujudga kelmaydi. Bu uzoq jarayon bo'lib, unda ortiqcha mahsulotning to'planishi, sug'orish tarmoqlarini birgalikda saqlash, mudofaa, savdo yo'llari ustidan nazorat va jamiyat ichida tartibni ta'minlash kabi bir necha omil o'zaro bog'lanib ishlagan. Arxeologik topilmalar va yozma xabarlar bu jarayon hamma joyda ham bir xil kechmaganini ko'rsatadi [1; 2].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, qadimgi davlatchilik tarixi bugungi O'zbekiston hududida shakllangan siyosiy va madaniy an'analarning ildizlarini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu o'rinda ehtiyot bo'lish kerak: qadimgi tarixiy viloyatlarni hozirgi davlat chegaralari bilan bir deb bo'lmaydi. Baqtriya, So'g'diyona va Xorazmning chegaralari davrdan davrga o'zgargan. Baqtriyaning katta qismi bugungi Tojikiston va Afg'oniston hududiga, So'g'diyaning bir bo'lari Tojikistonga, Xorazm vohasining bir qismi esa Turkmanistonga to'g'ri keladi.

Maqolaning maqsadi — O'zbekiston hududida qadimgi davlatchilikning shakllanish omillarini va asosiy bosqichlarini tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida yoritishdir. Buning uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: dastlabki dehqonchilik jamoalari va bronza davri markazlarini ko'rib chiqish; Baqtriya, So'g'diyona va Xorazmning o'ziga xos jihatlarini solishtirish; Ahamoniylar va Aleksandr Makedonskiy davridagi siyosiy o'zgarishlarni baholash; Yunon-Baqtriya va Kushon davrida boshqaruv, shahar hayoti va savdo qanday rivojlanganini tahlil qilish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

O'zbekiston hududining qadimgi tarixini o'rganishda arxeologiya muhim o'rin tutadi, chunki eng qadimgi davrlar haqida yozma manba deyarli yo'q. A. Asqarovning mintaqaning eng qadimgi tarixi va etnik jarayonlariga bag'ishlangan asarlari manzilgohlar, moddiy madaniyat va jamiyat taraqqiyotini tushunishda asosiy

manbalardan biri hisoblanadi [1]. Uning Surxondaryodagi Sapallitepa va Jarqo‘ton kabi bronza davri yodgorliklarini o‘rganishdagi xizmatlari ham shu yo‘nalishga kiradi. E. Rtveladze esa Markaziy Osiyoning tarixiy geografiyasi, qadimgi davlatlar va ular o‘rtasidagi madaniy aloqalarni, ayniqsa Baqtriya va Kushon davri masalalarini yoritgan [2]. Bu tadqiqotlar qadimgi davlatchilikni faqat yozma xabarlarga qarab emas, turar joylar, mudofaa devorlari, sopol idishlar, tangalar va boshqa moddiy dalillar orqali ham o‘rganish kerakligini ko‘rsatadi.

Yozma manbalar orasida yunon va rim mualliflarining asarlari muhim. Gerodot Ahamoniylar davlatining xalqlari, ma‘muriy bo‘linishi va undan olinadigan soliqlar haqida yozgan, Arrian esa Aleksandr Makedonskiyning Markaziy Osiyodagi yurishlarini bayon qilgan [3; 4]. Ammo bu manbalarga ehtiyotkorlik bilan yondashish lozim. Gerodot bu o‘lkalarga o‘zi kelmagan va ma‘lumotlarni boshqalardan eshitgan. Arrian esa voqealardan qariyb to‘rt yarim asr keyin, milodiy II asrda yozgan va asosan Aleksandr safdoshlarining yo‘qolgan asarlariga tayangan. Ikkala muallif ham voqealarni mahalliy aholining emas, bosqinchi yoki tashqi kuzatuvchining ko‘zi bilan ko‘rsatadi. Qadimgi fors yozuvlari, xususan Doro I davrida bitilgan Bisutun yozuvi esa bu o‘lkalarning Ahamoniylar davlati tarkibiga kirganini rasmiy hujjat sifatida tasdiqlaydi [5]. Qadimgi Xitoy manbalaridagi, jumladan Chjan Szyan xabarlaridagi ma‘lumotlar Yunon-Baqtriya davlatining so‘nggi yillari va Kushonlar kelishi arafasidagi vaziyatni bilishda qimmatlidir [6].

Adabiyotlarni o‘qish jarayonida bir necha munozarali masala ham ko‘zga tashlandi. Birinchisi, bronza davri yirik manzilgohlarini «davlat» deb atash mumkinmi, degan savol: yozma manbalar bo‘lmagani uchun bunga aniq javob berish qiyin. Ikkinchisi, Xorazmda Ahamoniylardan oldin ham yirik siyosiy birlashma bo‘lganmi, degan masala: ayrim tadqiqotchilar buni tan oladi, boshqalari esa dalillarni yetarli deb hisoblamaydi [2; 5]. Uchinchisi, ayrim voqealarning aniq sanasi, masalan, Kushon podshosi Kanishka hukmronligining boshlanish yili haqidagi fikrlar. Maqolada bu masalalar hal bo‘lgan deb ko‘rsatilmaydi, faqat mavjud qarashlar bayon etiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolani tayyorlashda tarixiylik, qiyosiy tahlil va manbalarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tarixiylik usuli voqealarni o'z davrining sharoitida ko'rib chiqish, bugungi tushunchalarni qadimgi davrga mexanik ko'chirmaslik imkonini berdi. Qiyosiy tahlil Baqtriya, So'g'diyona va Xorazmning rivojlanish yo'llarini, shuningdek turli davrlardagi boshqaruv shakllarini solishtirishda qo'l keldi. Yozma manbalardagi ma'lumotlar arxeologik tadqiqotlar natijalari bilan yonma-yon ko'rib chiqildi, ular bir-biriga zid kelgan hollarda esa har bir manbaning yozilish sharoiti va muallifining maqsadi hisobga olindi.

Tadqiqot yangi arxeologik qazishma yoki statistik so'rovga asoslanmaydi. Uning asosini mavjud tarixiy adabiyotlarni o'rganish va ularning mazmunini mavzu bo'yicha tartibga solish tashkil etadi. Bu yondashuvning cheklovlari ham bor. Qadimgi davrga oid ko'plab sanalar taxminiy, dastlabki siyosiy tuzilmalarning maqomi esa olimlar o'rtasida hanuz munozara mavzusi bo'lib qolmoqda. Shu sababli davlatchilikning shakllanishini bitta aniq sana bilan belgilash o'rniga, jarayonning ketma-ket bosqichlarini ko'rsatish ma'qul deb topildi. Maqoladagi davr ko'rsatkichlari ham shu ma'noda shartli tushunilishi kerak.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Davlatchilik shakllanishining dastlabki shart-sharoitlari

O'zbekiston hududining tabiiy sharoiti bir xil emas. Janubda tog' etaklari va Surxon-Sherobod vohalari, markazda Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari, shimolda Amudaryoning keng deltasi, sharqda Sirdaryo havzasi joylashgan. Yog'ingarchilik kam bo'lgani uchun dehqonchilik deyarli hamma yerda daryo suviga bog'liq bo'lgan. Shu bois dastlabki doimiy manzilgohlar daryo qirg'oqlari, soylar va buloqlar yaqinida paydo bo'ldi. Avval tabiiy toshqin suvlaridan foydalanilgan bo'lsa, keyinroq jamoalar ariq qazib, suvni dalalarga o'zlari yo'naltirishni o'rgandi. Xorazmda bunday sug'orish tarmoqlari miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmidayoq ancha kengaygan edi [1; 2].

Sug'orish ishi yakka xo'jalikning qo'lidan kelmaydi. Katta ariqni qazish, uni har yili loydan tozalash, suvni navbat bilan taqsimlash, buzilgan to'g'onni tuzatish uchun ko'p odam birga mehnat qilishi kerak bo'lgan. Bunday ishni kimdir rejalashtirishi, kimdir nazorat qilishi, nizo chiqsa, hal etishi lozim edi. Shu tariqa suv taqsimoti bilan shug'ullanadigan, tajribali va obro'li kishilar guruhi ajralib chiqqan, deb taxmin qilinadi. Albatta, bu fikrni ortiqcha mutlaqlashtirmaslik kerak. Tadqiqotchilarning bir qismi davlat aynan sug'orish zarurati tufayli paydo bo'lgan desa, boshqalar kichik ariqlarni jamoalarning o'zi ham boshqara olganini, davlat esa savdo, urush va boylikning to'planishi bilan bog'liq holda kuchayganini ta'kidlaydi.

2. Bronza davri markazlari

O'zbekiston hududida murakkab jamiyat izlari miloddan avvalgi II ming yillikka kelib ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Surxondaryo viloyatidagi Sapallitepa va Jarqo'ton yodgorliklari bunga yaxshi misol bo'ladi. Sapallitepada mudofaa devori bilan o'ralgan qal'a, turar joylar va ko'plab qabrlardan iborat qabriston aniqlangan. Jarqo'tonda esa monumental ibodatxona majmuasi ochilgan; bu inshootning hajmi va rejasi uni qurish uchun ancha katta mehnat va tashkilotchilik talab etilganini ko'rsatadi [1]. Shunga o'xshash manzilgohlar Amudaryoning janubiy qirg'oqlarida, bugungi Afg'onistonning shimolida (Dashli vohasi) va Turkmanistonning Murg'ob daryosi bo'yida ham topilgan. Arxeologiyada ular odatda Baqtriya-Marg'iyona arxeologik majmuasi deb yuritiladi.

Bu manzilgohlar o'z davrida yakka holda yashamagan. Ularning aholisi Badaxshon konlaridan lojuvard (lazurit) olib kelgan, bu tosh Mesopotamiya va Hind vodiysigacha yetib borgan. Metall buyumlar, bezaklar va sopol idishlar uzoq o'lkalardagi buyumlar bilan o'xshashligi bilan ajralib turadi, bu esa keng aloqalardan dalolat beradi. Shunday bo'lsa-da, bu markazlarni «ilk davlat» deb atash masalasi hanuz munozarali. Bir tomondan, katta qurilishlar, mehnat taqsimoti va ijtimoiy tabaqalanish davlatchilikka xos belgilarni eslatadi. Ikkinchi tomondan, yozma manbalar topilmagan, boshqaruv apparati haqida to'g'ridan-to'g'ri ma'lumot yo'q,

shu sababli ayrim tadqiqotchilar bu jamiyatlarni «davlat» demay, davlatchilik sari yoʻlning bir bosqichi, yaʼni murakkab jamoalar sifatida taʼriflashni afzal biladi.

3. Baqtriya, Soʻgʻdiyona va Xorazmning tarixiy oʻrni

Baqtriya qadimgi Markaziy Osiyoning eng yirik tarixiy viloyatlaridan biri boʻlgan. Uning asosiy hududi Amudaryoning yuqori va oʻrta oqimi atrofida, yaʼni hozirgi janubiy Oʻzbekiston, Tojikistonning baʼzi hududlari va shimoliy Afgʻoniston yerlarida joylashgan. Viloyatning nomi qadimgi fors yozuvlarida va yunon mualliflarida uchraydi [2; 5]. Baqtriyada dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan, arxeologik yodgorliklar bu yerda yirik manzilgohlar va murakkab ijtimoiy tuzilma boʻlganini koʻrsatadi. Surxondaryodagi Qiziltepa kabi temir davri manzilgohlari bunga misol boʻla oladi.

Soʻgʻdiyona asosan Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari bilan bogʻliq. Uning markazlari orasida Maroqanda, yaʼni qadimgi Samarqand alohida oʻrin tutgan; bu shaharning oʻrni bugungi Afrosiyob tepaligiga toʻgʻri keladi. Qashqadaryo vohasida Erkqoʻrgʻon kabi yirik qalʼalar boʻlgan. Soʻgʻd aholisi dehqonchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik va savdo bilan ham shugʻullangan. Keyingi asrlarda soʻgʻd savdogarlari Markaziy Osiyoni boshqa oʻlkalar bilan bogʻlagan karvon yoʻllarida katta rol oʻynadi. Bu esa mintaqa qadimdanoq tashqi dunyo bilan aloqada boʻlganini koʻrsatadi [6].

4. Ahamoniylar davri va Aleksandr Makedonskiy yurishlari

Miloddan avvalgi VI asrning oʻrtalarida Kir II davrida Ahamoniylar davlati Markaziy Osiyoga yetib keldi, Doro I (miloddan avvalgi 522–486) hukmronligida esa bu oʻlkalar imperiya tarkibiga mustahkam kiritildi. Doro I ning Bisutun yozuvida Baqtriya, Soʻgʻdiyona va Xorazm boʻysundirilgan oʻlkalar qatorida tilga olinadi [5]. Imperiya katta hududni satrapliklar orqali boshqargan. Gerodot keltirgan soliq roʻyxatida Baqtriya alohida soliq okrugi boʻlib, uning yillik soligʻi 360 talant kumushga baholangan, Soʻgʻd va Xorazm esa boshqa oʻlkalar bilan bir guruhda sanalgan [3]. Bu tartib mahalliy aholining soliq toʻlashi, imperiya qoʻshiniga odam va ot berishi bilan bogʻliq yangi majburiyatlarni keltirib chiqargan.

Ahamoniylar hukmronligini mahalliy davlatchilikning butunlay yo'qolishi deb baholash bir tomonlama bo'lar edi. Imperiya tarkibidagi o'lkalarda mahalliy odatlar va boshqaruv tajribasi turli darajada saqlanib qolgan. Mahalliy zodagonlarning kuchi hatto imperiya zaiflashganda ham yaqqol ko'rindi: Baqtriya satrapi Bess miloddan avvalgi 330-yilda Doro III halok bo'lgach, o'zini shoh deb e'lon qilgan [4]. Shu bilan birga, imperiya tarkibiga kirish mintaqani yirik davlatlar tizimiga bog'ladi, yangi savdo va ma'muriy aloqalar ochdi. Mahalliy va markaziy hokimiyat o'rtasidagi bu murakkab munosabat keyingi davrlar uchun ham namuna bo'ldi.

5. Qadimgi davlatchilik rivojlanishining asosiy bosqichlari

O'rganilgan manbalar asosida O'zbekiston hududidagi qadimgi davlatchilik rivojini shartli ravishda bir necha bosqichga ajratish mumkin. Bu bosqichlar qat'iy chegaralar bilan ajralmaydi, chunki ayrim jarayonlar turli hududlarda bir vaqtda, ba'zan esa ketma-ket kechgan. Davr ko'rsatkichlari ham taxminiy.

1-jadval. Qadimgi davlatchilik rivojlanishining asosiy bosqichlari

Bosqich	Taxminiy davr	Asosiy xususiyatlari	Tarixiy ahamiyati
1. Dastlabki xo'jalik jamoalari	Miloddan avvalgi IV–III ming yilliklar	Dehqonchilik, chorvachilik va doimiy manzilgohlar rivoji	Aholi bir joyda yashashi va umumiy ishlarni tashkil etish uchun asos yaratildi
2. Yirik manzilgohlar va hududiy markazlar	Miloddan avvalgi II ming yillik	Sug'orish, hunarmandchilik, mudofaa inshootlari, ibodatxonalar va ijtimoiy tabaqalanish	Boshqaruv vazifalari va markazlashuv ehtiyoji kuchaydi

3. Qadimgi tarixiy viloyatlar	Miloddan avvalgi I ming yillik boshlari	Baqtriya, So‘g‘diyona va Xorazm kabi hududiy birliklarning shakllanishi	Mahalliy siyosiy va iqtisodiy an‘analar rivojlandi
4. Imperiyalar ta’siri	Miloddan avvalgi VI–IV asrlar	Ahamoniylar va Aleksandr yurishlari bilan bog‘liq siyosiy o‘zgarishlar	Mintaqa yirik davlatlar bilan aloqaga kirdi
5. Ellinistik va Kushon davri	Miloddan avvalgi III asr – milodiy III asr	Shaharlar, pul muomalasi, savdo va madaniy aloqalarning rivoji	Siyosiy va iqtisodiy munosabatlar yanada murakkablashdi

Jadvaldan ko‘rinadiki, davlatchilik bir omilning emas, bir necha omilning birgalikdagi ta’siri bilan shakllangan. Dastlab xo‘jalik va jamoaviy hayotdagi o‘zgarishlar hal qiluvchi bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik hududiy boshqaruv, tashqi siyosiy aloqalar va savdo tizimlari birinchi o‘ringa chiqdi. Bosqichlar barcha hududlarda bir vaqtda boshlanmagan: masalan, janubdagi Surxondaryo vohasida bronza davri markazlari rivojlanayotgan bir paytda, Xorazm yoki Zarafshon vodiysida jarayon boshqacharoq kechgan. Shuning uchun jadvalni qat’iy kalendar emas, umumiy tarixiy yo‘nalish sifatida o‘qish kerak.

7. Qadimgi davlatchilik merosining tarixiy ahamiyati

Qadimgi davlatchilik tarixini o‘rganish hozirgi O‘zbekiston hududida turli siyosiy va madaniy markazlar shakllanganini ko‘rsatadi. Sug‘orish inshootlari, qal’alar, shahar xarobalari, tangalar va yozma manbalar o‘sha davr jamiyatining iqtisodiy hayoti va boshqaruv tizimi haqida tasavvur beradi. Bu dalillar tarixni faqat hukmdorlar va urushlar ketma-ketligi deb emas, oddiy aholining mehnati, xo‘jalik aloqalari va kundalik hayoti bilan birga o‘rganish kerakligini ko‘rsatadi. Zero, kanallarni qazigan, qal’alarni qurgan, karvonlarni yo‘l boshlagan odamlar nomi tarixga yozilmagan bo‘lsa-da, davlatlarni aynan ular tirik saqlagan.

Qadimgi davlatlar tajribasini bugungi siyosiy tuzum bilan bevosita tenglashtirib bo'lmaydi. Shunga qaramay, suv resurslarini boshqarish, savdo aloqalarini yo'lga qo'yish, hududni himoya qilish va turli jamoalar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish kabi masalalar tarix davomida o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Qadimgi davlatchilikni xolis o'rganish milliy tarixni chuqurroq anglashga va tarixiy merosga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishga yordam beradi.

XULOSA

Tadqiqot davomida O'zbekiston hududida qadimgi davlatchilikning shakllanishi uzoq davom etgan va murakkab jarayon bo'lgani aniqlandi. Uning dastlabki asoslari dehqonchilik va chorvachilikning rivoji, doimiy manzilgohlarning paydo bo'lishi, sug'orish ishlarini tashkil etish va mehnat taqsimotining kuchayishi bilan bog'liq. Bronza davrida Sapallitepa va Jarqo'ton kabi yirik markazlar vujudga keldi, ammo ularning davlat darajasidagi maqomi hanuz munozarali. Keyingi bosqichlarda yirik manzilgohlar, mudofaa inshootlari va hududiy boshqaruv shakllari rivojlandi.

Baqtriya, So'g'diyona va Xorazm qadimgi davrda mintaqaning asosiy tarixiy markazlari bo'lgan. Har biri o'ziga xos tabiiy sharoit, xo'jalik tizimi va siyosiy aloqalar ta'sirida rivojlangan. Ahamoniyar hukmronligi va Aleksandr Makedonskiy yurishlari siyosiy vaziyatni o'zgartirgan bo'lsa, keyingi Yunon-Baqtriya va Kushon davrlarida savdo, shahar hayoti va madaniy aloqalar kengaygan.

Maqolaning asosiy xulosasi shuki, qadimgi davlatchilikni bitta sana yoki bitta davlat bilan bog'lab tushuntirib bo'lmaydi. U turli hududlarda, turli vaqtda shakllangan siyosiy tashkilotlar va boshqaruv an'alarining umumiy tarixiy jarayonidir. Mavjud manbalar bu jarayonni tushunishga yordam beradi, biroq ayrim davrlar va hududlar bo'yicha yangi arxeologik topilmalar hamda manbalarni qiyosiy o'rganish hali ham zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Asqarov, A. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2007.
2. Rtveladze, E. V. Civilization, States and Cultures of Central Asia. Tashkent: International Institute for Central Asian Studies, 2012.
3. Herodotus. The Histories. Translated by A. D. Godley. Cambridge, MA: Harvard University Press, Loeb Classical Library, 1920–1925.
4. Arrian. The Anabasis of Alexander. Translated by E. J. Chinnock. London: Hodder and Stoughton, 1884.
5. Briant, P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Winona Lake: Eisenbrauns, 2002.
6. UNESCO. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B.C. to A.D. 250. Paris: UNESCO Publishing, 1994.